

КОРЧИНСЬКИЙ

Іван Осипович

Ivankorchynskyy1@gmail.com

УДК 338.1

ДИНАМІКА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ І АРХІТЕКТОНІКА АГРАРНОЇ СФЕРИ

THE DYNAMICS OF ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC TRANSFORMATIONS OF BUSINESS SUBJECTS AND ARCHITECTONICS OF THE AGRARIAN SPHERE

к.е.н., доцент, Львівський
державний університет
внутрішніх справ

Стаття присвячена науково-теоретичному узагальненню результатів організаційно-економічних перетворень в аграрній сфері, показано інституціональну динаміку змін основних організаційно-правових форм господарювання, які формують сучасну архітектуру аграрної сфери держави. Обґрунтовано висновок про те, що при несинхронності темпів перетворень організаційно-правових форм суспільне відтворення в аграрній сфері відбувається на ринковій основі, а характер процесу перетворень вийшов з фази деконструкції і став еволюційним.

* * *

Статья посвящена научно-теоретическому обобщению результатов организационно-экономических преобразований в аграрной сфере, показано институциональную динамику изменений основных организационно-правовых форм хозяйствования, которые формируют современную архитектуру аграрной сферы. Обосновано итог о том, что при несинхронности темпов преобразований организационно-правовых форм общественное воспроизводство происходит на рыночной основе, а характер процесса преобразований вышел из фазы деконструкции и стал эволюционным.

* * *

The article is dedicated to scientific and theoretical generalization of formation results of organizational and economic transformations in agrarian sphere, institutional dynamics of changes of the basic organizational and legal forms of management, which form the modern architectonics of agrarian sphere of the state, is shown. The conclusion is based on the fact that in case of non-synchrony of the pace of transformation of organizational and legal forms, social reproduction in agrarian sphere takes place on a market basis, and the nature of the process of transformation came out of the phase of deconstruction and became evolutionary.

The article deals with the organizational, structural, institutional and other aspects of the formation and development of a market system in the agrarian sector from the point of view of different scholars. The author asserts that all elements of the design of the agrarian sphere should be changed and improved in such a way as to bring the whole system closer to a state of equilibrium, in which it will function most effectively, ensuring the consistency of the economic interests of all economic entities that form it.

The paper presents the characteristics of the basic laws of architectonics - the law of equilibrium, the law of the golden mean and the law of structuring. The study contains an analysis of the number of objects in agriculture, which have changed the form of ownership and the structure of agricultural commodity producers by the organizational forms of management. The conducted researches have determined that today the main producers of agricultural products are two groups of economic entities - highly integrated agro-industrial associations, mainly in the form of agroholdings, and private peasant farms, which produce more than 40% of gross agricultural output. Information is provided that food security in Ukraine is associated with agricultural production, which is based not on family business models, both in developed countries, but in private multi-national corporate structures.

It is noted that analysis of the peculiarities of the process of development of rural households from the standpoint of the institutional approach and the identification of the causes of imbalances in the formation of modern architecture of the agrarian sphere and the place in it of households as a special element providing stabilizing functions in the process of transformation of agrarian production, allows to form ideas about their lack of synchronicity and the interconnection with the institutional dynamics of transformations in comparison with the transformations of other organizational and legal forms.

Ключові слова: аграрна сфера, архітектура, трансформаційний процес, організаційно-економічні перетворення

Ключевые слова: аграрная сфера, архитектура, трансформационный процесс, организационно-экономические преобразования

Keywords: agriculture, architectonics, transformational process, structural and economical transformation

ВСТУП

Оцінка змісту трансформаційних процесів і аналіз результатів інституціональних перетворень основних організаційно-правових форм базується на використанні поняття аграрної сфери як цілісного, найбільш узагальненого і змістовного поняття, в якому органічно синтезовано наші знання і уявлення про трансформаційні процеси у цій сфері національної економіки.

Позитивні результати перетворень тут є вагомими, однак випереджаючий ріст у сфері агропромислового виробництва супроводжувався організаційно-структурними деформаціями та нагромадженням соціаль-

них деструкцій, що сформувало відповідну архітектуру аграрної сфери та її місце в національній економіці. Динаміка процесу трансформації аграрної сфери і формування її архітектури характеризується нерівномірністю в темпах утворення нових організаційно-правових форм та їх зв'язку із процесами формування нової якості організаційно-економічного та інституційного середовища, що створює проблеми у забезпеченні впливу на ці процеси з метою уникнення структурних, економічних і соціальних деструкцій..

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Встановити несинхронність темпів організаційно-економічних перетворень окремих організаційно-пра-

вових форм та його вплив на процеси формування загальної архітекτονіки аграрної сфери.

РЕЗУЛЬТАТИ

Організаційні, структурні, інституціональні та інші аспекти формування і розвитку ринкової системи в аграрній сфері, постійно є полі зору науковців та органів державного управління. Варто вказати на результати досліджень і публікації таких вчених як В. Андрійчука, П. Гайдучького, С. Дем'яненка, Ю.О. Мороз, В. Нелепа, В. Паламарчука, О. Шпичака та інших. Проблеми утворення форм організації агропромислового виробництва і трансформування його структури є в полі зору вчених-аграрників В. Дем'яненка, Ю. Губені, В. Юрчишина, І.Г. Костирка та інших дослідників, які розкривають окремі аспекти утворення організаційних форм. Інституціональні аспекти проблеми та їх вплив на динаміку трансформаційних процесів досліджують О.М. Бородіна, І.В. Прокопа, Т.О. Осташко та ін.. Проте в цих дослідженнях недостатньо уваги приділено проблемам формування загальної конструкції аграрної сфери як цілісної системи, що відображає її архітекτονіку як результат синхронізованих організаційно-економічних перетворень основних форм господарювання.

Відповідно до мети статті ставиться завдання дослідити теоретичні аспекти формування архітекτονіки аграрної сфери як результату організаційно-економічних перетворень основних форм господарювання, а також поглибити знання про причини нерівномірності і несинхронності в їх розвитку. Наукові підходи до вирішення проблеми ефективнішого функціонування аграрної сфери і формування елементів її архітекτονіки дають підстави для оцінки інституційної динаміки процесів перетворень у цьому секторі національної економіки.

Зазначені обставини в сукупності обумовлюють високу актуальність дослідження окреслених проблем та сприяють виявленню можливостей управлінського впливу на цей процес задля підвищення його економічної ефективності і уникнення соціальних диспропорцій у процесі виробничої діяльності суб'єктів господарювання в аграрній сфері.

Як і у всіх цілісних системах – природних, технічних, біологічних, соціальних, в аграрній сфері як цілісній соціоекономічній системі діють основні закони архітектоники – закон рівноваги, закон золоті середини і закон структуризації [1].

Суть закону рівноваги, зокрема, полягає в тому, що всі елементи цілісної системи рухаються у напрямку спокою стосовно інших елементів або перебувають у цьому стані. Це означає, що всі елементи конструкції аграрної сфери повинні змінюватись і удосконалюватись таким чином, щоб наближати всю систему до такого стану рівноваги, за якого вона буде функціонувати найефективніше, забезпечуючи узгодженість економічних інтересів усіх суб'єктів господарювання, що її утворюють.

Закон золоті середини дає просторову і кількісну характеристику аграрної сфери через взаємодію її однорідних елементів як цілісної системи, що перебувають у постійному русі й інтегрують дію всіх елементів у певну характеристику, яка відтворює ціліс-

ність системи відносно інших систем через певне середнє значення. Цей закон дозволяє оцінювати, наприклад, середній рівень доходності (прибутковості) окремих сегментів (сільськогосподарське і агропромислове виробництво, переробка, інфраструктура, соціальна сфера) та відслідковувати їх зміни у просторі і часі, що є важливим при аналізі ефективності інституціональних змін аграрної сфери.

Закон структуризації характеризує взаємозв'язок елементів, які мають внутрішні чинники розвитку і спроможні об'єднуватись у певні цілісні утворення та структуризуватись у межах більш широкої цілісності, що є важливим в дослідженні формування і розвитку структури аграрної сфери та синхронному інституціональному оформленні процесу змін.

В аграрній сфері на початкових етапах інституціональні і структурні зміни попри прийняття мінімально необхідних нормативно-правових актів відбувались надзвичайно повільно [2]. Наріжним каменем дискусії було питання форми новостворених сільськогосподарських підприємств. Переважна частина науковців, керівників сільськогосподарських підприємств притримувались думки про необхідність збереження великотоварного виробництва, змінюючи при цьому організаційно-правову форму суб'єктів господарювання на товариства з обмеженою відповідальністю, колективні об'єднання власників земельних паїв та майнових часток у форматі різних підприємств тощо. Локальна динаміка процесу трансформації на прикладі Львівської області, де ці процеси вперше в державі стартували за підтримки місцевої влади і селян, відображає усю складність перетворень і їх нерівномірність у темпах (табл. 1).

Як свідчать дані таблиці 1. станом на 01.01.1999 р. лише 2335 об'єкти, у сфері сільськогосподарського виробництва були приватизовані, що становило менше 20 % від їх загальної кількості.

Інституціоналізація форм господарювання на той час було вкрай недостатньою. Лише після прийняття Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискореного реформування аграрного сектора економіки» у грудні 1999 р. розпочались вагомні зміни загальної архітектоники аграрної сфери [3]. Починаючи з 2000 р. до 2007 р. кількість діючих сільськогосподарських підприємств почала зростати. Значною мірою це відбувалось за рахунок приросту кількості нових форм господарювання – приватних сільськогосподарських підприємств та фермерських господарств (табл. 2).

Проте з 2007 р. кількість сільськогосподарських підприємств як суб'єктів господарювання почала скорочуватись. За останні 9 років їх кількість скоротилась майже на 20 %, тобто на понад 10,5 тис. одиниць. Відповідних змін зазнала і структура сільськогосподарських товаровиробників за організаційними формами господарювання. Спостерігається чітка динаміка зростання кількості господарських товариств та їх частки у структурі підприємств (за організаційними формами господарювання). Одночасно майже на чверть скоротилась кількість фермерських господарств, а кооперативних об'єднань – в понад півтора рази.

Таблиця 1

Кількість об'єктів у сільському господарстві, які змінили форму власності
[розраховано за даними Головного управління статистики у Львівській області]

Показник	1993 р.	1994 р.	1995 р.	1996 р.	1997 р.	1998 р.	Всього станом на 01.01.99
Приватизовані об'єкти, які займаються сільськогосподарським виробництвом, в т.ч.	11	172	616	1024	352	160	2335
загальнодержавної власності	11	87	368	567	242	135	1410
комунальної власності		85	248	457	110	25	925
Кількість колективних, міжгосподарських сільськогосподарських підприємств і радгоспів, одиниць	н/д	н/д	12358	12410	12500	12421	х
Частка підприємств, що змінили форму власності, %	х	х	5,0	8,3	2,8	1,3	х

Таблиця 2

Структура сільськогосподарських товаровиробників за організаційними формами господарювання
[розраховано за даними Головного управління статистики у Львівській області]

Рік	організаційна форма господарювання							Разом
		Господарські товариства	Приватні підприємства	Кооперативи	Фермерські господарства	Державні підприємства	Підприємства інших форм господарювання	
2000	од.	6718	2519	3136	38428	385	402	51588
	%	13,0	4,9	6,1	74,5	0,7	0,8	100
2005	од.	7900	4123	1521	42447	386	1500	57877
	%	13,7	7,1	2,6	73,3	0,7	2,6	100
2007	од.	7428	4229	1262	43475	360	1633	58387
	%	12,7	7,2	2,2	74,5	0,6	2,8	100
2010	од.	7769	4243	952	41726	322	1481	56493
	%	13,8	7,5	1,7	73,9	0,6	2,6	100
2014	од.	7750	3772	674	33084	228	691	46199
	%	16,8	8,2	1,5	71,6	0,5	1,5	100
2015	од.	7721	3627	596	32303	241	891	45379
	%	17,0	8,0	1,3	71,2	0,5	2,0	100
2016	од.	8700	3752	738	33682	222	603	47697
	%	18,2	7,9	1,5	70,6	0,5	1,3	100

1999 р. характеризується початком кардинальних реформ в аграрному секторі, про що детально описує в своїй монографії П. Гайдуцький [2]. У 2016 р. обсяг виробництва продукції сільського господарства проти 1999 р. майже подвоївся, а проти 2010 р. – з якого розпочався активний процес утворення високоінтегрованих об'єднань і розвиток агрохолдингів, збільшився на понад 30 %.

Як результат, при недостатньо дієвому регуляторному механізмі, який повинен координувати інституціональні зміни та встановлювати обмеження або стимули для розвитку різних організаційно-правових форм, у сільському господарстві України, як зауважують окремі економісти, посилюється концентрація капіталу, агротехнологій і сільськогосподарських угідь у вигляді вертикально та горизонтально інтегрованих підприємств холдингового типу (агрохолдингах) [4].

Основними виробниками сільськогосподарської продукції сьогодні є дві групи господарюючих суб'єктів – високоінтегровані агропромислові об'єднання переважно у формі агрохолдингів, і особисті селянські господарства, які виробляють понад 40 % валової продукції сільського господарства. Фермерські господарства, сільськогосподарських кооперативи та інші сільськогосподарські підприємства поки що не являються тими суб'єктами господарювання, які б

істотно впливали на стан виробництва і обумовлювали характер економічних процесів в аграрному секторі. На підставі цього можна констатувати, що особисті селянські господарства разом з високоінтегрованими агропромисловими об'єднаннями є гарантами продовольчої безпеки країни та чинниками, що забезпечують стабільність в розвитку аграрного сектору і стійкість архітектоники аграрної сфери в цілому. Домінування цих двох основних організаційно-правових форм економічної діяльності в аграрному секторі держави є всеохоплюючим, тривалим і стабільним процесом, що визначає результати, особливості і закономірності організаційно-економічних перетворень в аграрному секторі економіки держави.

Аналізуючи феномен створення агрохолдингів в Україні, Андрійчук В.Г. зазначає, що загалом виникнення агрохолдингів в постсоціалістичних країнах пов'язано з недосконалістю і провалами у функціонуванні економіки, відсутністю необхідних інституційних і правових умов для ведення ефективного бізнесу, не адекватною політикою держави [5].

Частково це пов'язане з активною державною підтримкою такого курсу розвитку аграрного сектора, який домінував у радянський період, коли основними виробниками продовольства були колгоспи і радгоспи. Незважаючи на зміни політичних еліт, після на-

буття незалежності уряду країни переважно орієнтувалися на підтримку великого бізнесу у сільському господарстві. Продовольчу безпеку в Україні пов'язують із сільськогосподарським виробництвом, що базується не на сімейних бізнес-моделях, як у розвинутих країнах світу, а на приватних багатоземельних корпоративних структурах [6].

Досліджуючи історичні етапи формування агрохолдингових компаній в Україні, можна зазначити, що їх формування і інституціональне оформлення в Україні розпочалося з 1994 р., коли Указом Президента України № 224/94 було затверджено положення «Про холдингові компанії, що створюються у процесі корпоративізації та приватизації», яке потім було легітимізоване у нормах Господарського та Цивільного Кодексів, Закону України «Про господарські товариства», Закону України «Про холдингові компанії в Україні» тощо.

Інституціональна динаміка цього процесу як правило, йшла навздогін реальним процесам їх формотворення. Створення агрохолдингів було продиктоване виключно об'єктивними економічними факторами та не є наслідком цілеспрямованої законодавчої діяльності держави у сфері сільськогосподарського землекористування, на що, наприклад, вказує П. Кулинич [7, с. 379].

Особливістю вітчизняних агрохолдингів є наявність «материнської компанії» як центру фінансово-інвестиційної діяльності, що переважно розташована за межами України в економічних зонах меншого інформаційного контролю та податків, а також дочірні підприємства та відокремлені структурні підрозділи, де і здійснюється виробництво [8].

Як справедливо вказує В. Андрійчук, агрохолдингами часто називають фактично цілісні підприємства, які юридично не відповідають назві «холдинг» [5, с. 31]. Найбільш динамічно агрохолдинги почали розвиватись з 2000 р., а у 2005 р. відбувся вихід окремих агрохолдингів на світовий фінансовий ринок і розміщення IPO.

Сучасні агрохолдинги як вертикально інтегровані компанії сформували замкнутий ланцюг власної господарської діяльності. Більшість агрохолдингів орієнтовані не лише на виробництво сільськогосподарської продукції, але й на її переробку на власних потужностях для перетворення сировини у продукцію з доданою вартістю та, у подальшому, для продажу на внутрішньому та зовнішньому ринках. За таких умов, як справедливо зазначає, наприклад, Нестерчук Ю., агропромислові холдинги набувають вигляду «економіки у економіці» [9].

Натомість фермерські господарства, незважаючи на тривалий час і значні зусилля по імплементації фермерства як нового елемента соціогосподарської системи в архітектоніці аграрної сфери, так і не стали базовим елементом сучасної конструкції економічної організації сільськогосподарського виробництва та не здійснюють значного впливу в його функціонуванні як соціогосподарської системи [10, 11]. Свідченням цього є їх незначна кількість, яка протягом останніх років коливається в межах 32-35 тис. одиниць, а кількість працюючих складає біля 92 тис. осіб. Можна стверджувати, що намагання держави створити в Ук-

раїні новий сектор сільської економіки через формування сприятливого інституційного середовища не привели до помітного результату.

Дослідження показують [12], що у процесі організаційно-економічних перетворень аграрної сфери роль сільських домогосподарств у виробництві сільськогосподарської продукції поступово знижується, перетворюючи їх у джерело пропозиції людського капіталу, що вказує на проблеми їх функціонування у перспективі. Разом з тим як рентотримувачі від оренди земельних паїв, за рахунок невисокої ренти за землю вони є одним з джерел надприбутків агрокомпаній, які зацікавлені в збереженні такого стану. Незважаючи на це, сільські домогосподарства, в силу своєї історичної живучості, є найбільш стабільним елементом архітектоніки аграрної сфери, що у відповідності до першого закону архітектоніки забезпечує її стійкість і рівновагу у процесі трансформацій та організаційно-економічних перетворень.

Перспектива функціонування сільських домогосподарств та їх значення як елемента архітектоніки аграрної сфери значною мірою залежить від інституціональної підтримки їх функціональної і соціальної ролі у процесі розвитку сільських територій. Недостатність такої підтримки є основним джерелом соціальних проблем на селі, а пошук нових можливостей і механізмів посилення інституціоналізації домогосподарств, на наш погляд, є ключовою проблемою у збереженні мережі сільських поселень та стабільності всього процесу сільського розвитку.

Аналіз особливостей процесу розвитку сільських домогосподарств з позицій інституціонального підлоду та виявлення причин диспропорцій в формуванні сучасної архітектоніки аграрної сфери і місця в ній домогосподарств як особливого елемента, що забезпечує стабілізуючі функції у процесі трансформації аграрного виробництва, дозволяє сформулювати уявлення про їх недостатню синхронність та взаємозв'язок з інституціональною динамікою трансформацій у порівнянні з перетвореннями інших організаційно-правових форм.

З історичної точки зору сучасну архітектоніку аграрної сфери держави можна вважати як закономірний наслідок реалізації загального трансформаційного процесу, в результаті якого суспільно-економічна природа аграрної сфери як цілісної соціоекономічної системи істотно змінилась.

На нашу думку, є всі підстави стверджувати, що інституціонально процес трансформації аграрного сектору економіки в основному завершено. Доказом цього може слугувати те, що:

- матеріальна база попереднього способу виробництва сьогодні практично відсутня;
- сформована і домінує приватна власність на засоби виробництва і як результат – створена і розвивається нова матеріальна база виробничих процесів;
- відсутні форми організації виробництва, що були властиві для попереднього суспільно-економічного ладу;
- основні обсяги виробництва продукуються новими організаційно-економічними формами, що діють на основі приватної власності;
- завершується в основних параметрах структурна

перебудова сільськогосподарського виробництва як галузі;

- по всьому ланцюгу суспільного відтворення економічні відносини і процеси трансакцій в своїй основній масі здійснюються на основі приватних грошових потоків і фінансових ресурсів;

- ринкове середовище, як результат інституціональних перетворень, забезпечує передумови для формування ринкових стимулів і мотивів для самостійної економічної діяльності у переважаючої більшості суб'єктів економічних відносин незалежно від їх організаційно-правової форми;

- основні чинники сільськогосподарського виробництва – земля, праця, капітал – перебувають в основному поза власністю держави, що забезпечує свободу вибору при їх взаємодії і організаційному структуруванні;

- надлишкова робоча сила виведена за межі галузі сільськогосподарського виробництва і знаходиться під опікою державних суспільних фондів ;

Ключовою засадою, що обґрунтовує ці висновки, окрім запровадження приватної власності, є зміни в організації сільськогосподарського виробництва та формування нової архітекtonіки всієї аграрної сфери.

ВИСНОВКИ

У зв'язку з інсталяцією основних базових інститутів у формування інституціонального середовища аграрної сфери відбулась зміна суті і природи сучасного етапу процесу розвитку аграрної сфери, а її архітекtonіка також набула нового, відмінного від трансформаційного періоду, змісту та способу функціонування.

Можна стверджувати, що незважаючи на несинхронність темпів організаційно-економічних перетворень окремих організаційно-правових форм та його вплив на процеси формування загальної архітекtonіки аграрної сфери в аграрній сфері, суспільне відтворення в аграрній сфері відбувається на новій ринковій суспільно-економічній основі, а характер самого процесу організаційно-економічних перетворень вийшов з фази деконструкції і перетворився з трансформаційного у еволюційний.

Список використаних джерел

1. Гриценко А.А. Институциональная архитекtonика и динамика институциональных преобразований. Х.: Форт, 2008. 928 с.
2. Гайдучський П.І. НеЗабуті реформи в Україні. Київ, 2017. 852 с.
3. Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки: Указ Президента України. Урядовий кур'єр. 1999. 4 грудня.
4. Мельник К.Б. Управління агрохолдингами в напрямку від масштабності до ефективності (з досвіду компанії "Авангард"). URL: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/./cgit/irbis_64.exe?
5. Андрійчук В.Г. Капіталізація сільського господарства: стан та економічне регулювання розвитку: монографія. Ніжин: Аспект поліграф, 2007. 216 с.
6. Шубравська О.В., Молдаван Л.В., Пасхавер Б.Й. Агротривольчий розвиток України в контексті забезпечення продовольчої безпеки: кол. монографія. НАН України. Київ. 2014. 456 с.
7. Кулинич П.Ф. Правові проблеми охорони і викорис-

тання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія. Київ, 2011. 688 с.

8. Мороз О.В., Семцов В.М., Кукель Г.С. Моделювання впливу агрохолдингов на розвиток сільського господарства і сільських територій України. Економіка та держава. 2015. № 12. С. 62-66.

9. Нестерчук Ю.О. Інтеграційні процеси в аграрно-промисловому виробництві: монографія. Умань: Видавець Соцінський, 2009. 372 с.

10. Бородіна О.М., Прокопа І.В. Подолання структурних деформацій в аграрному секторі України: інституціоналізація і модернізація малотоварного сільськогосподарського виробництва. Економіка України. 2015. № 4. С. 88-96. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2015_4_12

11. Гнатюшин Л.Б. Фермерські господарства в організаційній системі сільськогосподарського виробництва. Аграрна економіка, науковий журнал ЛНАУ. 2012. Т. 5. № 1-2. С. 26-31.

12. Губені Ю.Е., Коверко Ю.А. Розвиток особистих селянських господарств на рубежі інституційних змін: монографія. Львів. 2016. 186 с.

References

1. Hryisenko A.A. Institutional architectonics and dynamics of institutional changes. Kh.: Fort, 2008, 928 p. (in Ukrainian)
2. Haidustkyy P. UnForgotten reforms in Ukraine. Kyiv: TOV DKS-Centre, 2017, 852 p. (in Ukrainian)
3. On urgent measures to accelerate the reform of agrarian sector of economy: Decree of the President of Ukraine. Uriadovyi Kurier. December 4, 1999. (in Ukrainian)
4. Melnyk K.B. Management of agroholdings in a direction from scale to efficiency (from the experience of the company "Avantgarde"). URL: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/./cgit/irbis_64.exe? (in Ukrainian)
5. Andriychuk V.H. Capitalization of agriculture: state and economic regulation of development: monograph. Nizhyn: Aspect polygraph, 2007. 216 p. (in Ukrainian)
6. Agro-provision development of Ukraine in the context of provision's security: collective monograph / O.V. Shubravskaya, L.V. Moldovan, B.Y. Paskhaver et al. National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Economics and forecasting of NAS of Ukraine. Kyiv, 2014. 456 p. (in Ukrainian)
7. Kulynych P.F. Legal problems of protection and use of agricultural lands in Ukraine: monograph. Kyiv: Logos, 2011. 688 p. (in Ukrainian)
8. Moroz O.V., Semtsov V.M., Kukel H.S. Modeling of the Agricultural Holdings' influence on the development of agriculture and rural territories of Ukraine. Economy and the State. 2015. № 12. pp. 62-66. (in Ukrainian)
9. Nesterchuk Y.O. Integration processes in agrarian-industrial production: monograph. Uman: Publisher Sochinsky, 2009. 372 p. (in Ukrainian)
10. Borodina O.M. Prokopa I.V. Overcoming of structural deformations in agrarian sector of Ukraine: institutionalization and modernization of low-quality agricultural production. Economy of Ukraine. 2015. № 4. pp. 88-96. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2015_4_12 (in Ukrainian)
11. Hnatyshyn L. B. Farmers in the organizational system of agricultural production. Agrarian Economics, Scientific Journal of LNAU. 2012. Vol. 5, № 1-2. pp. 26-31. (in Ukrainian)
12. Hubeni Y.E. Koverko Y.A. Development of private farming formations at the turn of institutional changes: monograph. Lviv: NVF "Ukrainian Technologies", 2016. 186 p. (in Ukrainian)